

פרופסור חיים זאב הירשברג ז"ל תולדות חיים ומעשים

מאת

אליעזר בשן

ר' חיים זאב (יואכים וילהלם) הלוי הירשברג נולד בי"א בתשרי תרס"ד, 2 באוקטובר 1903, בטארנופול שבגאליציה, בכור לאביו יעקב זכריה ולאמו רבקה לבית ברבאש. מגיל חמש עד עשר למד בבית-ספר פולני ממשלתי, ורכש אצל מורה פרטי לימודי יהדות. כשפרצה מלחמת העולם הראשונה ברח עם הוריו, אחיו ישראל ואחותו שושנה לוינה, ועד תרע"ח למד בגימנסיה ממשלתית, בה למדו ילדי הפליטים בשפתם הפולנית. בהיותו תלמיד הגימנסיה הצטרף לשורות "השומר-הצעיר".

אחרי המלחמה חזרה המשפחה לגליציה וישבה בזלוצ'וב, ושם למד תורה אצל הרב מנחם מוניש באב"ד. בשנת תר"פ היה בהכשרה לקראת עלייתו ארצה כחלוץ, אך אביו, שהיה סוחר אמיד בעסקי קמח, שיכנעו לרכוש השכלה אוניברסיטאית ועודדו לכהונת רבנות, בשיטת תורה עם דרך ארץ. הוא השלים עם התנגדות הוריו לעלייתו לארץ, והחליט ללמוד לימודי חקלאות באוניברסיטה בווינה, במטרה לעסוק בתחום זה בארץ בעתיד, אך בגלל הגבלות על מספר היהודים בפקולטה לא התקבל. בשנת תרפ"א החל לימודיו באוניברסיטה של וינה בתחום תולדות האסלאם, ובמקביל למד בבית המדרש לרבנים שם. רבותיו המובהקים שם היו הרקטור, פרופ' ר' אריה שווארץ, שלימדו תלמוד, פרופ' שמואל קראוס — תולדות ישראל בימי הביניים, והפרופ' אביגדור אפטוביצר שלימד ספרות הגאונים והפוסקים הראשונים. הוא היה מקורב לרבו זה, שהיה סגי נהור לעת זקנתו, והיה קורא וכותב לו חיבוריו. מתוך כך למד ממנו רבות. האישיות שהשפיעה עליו ביותר בתקופה זו היה הפרופ' צבי פרץ חיות, רבה הראשי של וינה ואיש מדע דגול. חיות, שהיה ערירי, קירבו ואהבו כאב את בנו, והירשברג הצעיר היה מבאי ביתו התדירים. הוא העריך את רבו זה במיוחד, בשל מסירותו ואהבתו לעם ישראל ולמורשתו. באוניברסיטה למד גם שפות שמיות ופרסית, ובתחום תרבות האסלאם התעניין

בביתו כסירה ערבית קדומה, אותה למד מפי הפרופ' רודולף גאיייר. בתרפ"ה הוענק לו תואר ד"ר לפילוסופיה. את לימודיו בבית המדרש לרבנים סיים בהצטיינות, ובתרפ"ו הוסמך לרבנות ע"י ר' אריה טווארק. את מאמרו הראשון בשם "הבאורים התדירים על המקרא אשר נבטרו בצורת כללים" הקדיש לרבו זה, בקובץ "פנתח בכורים" שיצא בוינה תרפ"ו. לאחר חום לימודיו נתקבל כרב בקהילה ליבראלית בצ'נסטוחובה, ע"פ המלצתו של ר' צבי פרץ חיות. ומן קצר לאחר מכן נשא לאשה בולוצ'וב את מלכה לבית מוהל (Muhl), ובנם היחיד אליהו נולד בתרפ"ה. מכאן היתה התקדמותו מהירה. בתרפ"ט יצא לאור בוינה ספרו הראשון "יהס האגדה להלכה" שנכתב יחד עם ב. מורמלשטיין. בתר"ץ נתקבל כחבר האקדמיה הלאומית הפולנית למדעים, ובסדרת פירוטמי הסקציה שלה למדעי המזרח פירסם בתרצ"א מהדורה כבוארת ומתורגמת של דיואן שירי סמואל בן עדיה. בהיותו בפולין פירסם מאמרים אחדים, בעיקר בכתב העת הפולני למדעי המזרח Rocznik Orientalistyczny. עד תרצ"ט החזיק בבשרת הרבנות, ובמקביל הורה בבית"ס התיכון העברי בצ'נסטוחובה. לאחר שהורסים פלשו לפולין נצטר והוגלה עם אשתו ובניו בן ה-11 לסיביר, שם חיה המשפחה בתנאים קשים. את זכרונותיו וחוויותיו מתקופה זו העלה על הכתב ופירסמם בכמה מאמרים בתש"ה.

עלה ארצה דרך פרס. יחד עם "ילדי טהרן", והגיע ארצה באדר תשי"ג כשהנהגה מהקצבה חודשית מממשלת פולין גולה בלונדון. בתוקף היותו חבר נאקדסיה הלאומית הפולנית למדעים. בשנה זו כתב את ספרו הראשון "פירסם בארץ" "ישראל בערב, קורות היהודים בחמיר ותגאו מחורבן בית בני ועד מסעי הצלב", היא תשי"ו, תקופה מסוימת עבד בתיכונן מאנגלית לעברית, אצל סלסונת המנדט בירושלים, ומתש"ו במועצה למען השבת.

בתש"ו התקבל כעמית מחקר במכון בן צבי ע"י האוניברסיטה העברית, ומתשי"ג בדרגת פרופסור חבר. אותה שנה ערך את הדו"ח הראשון של המכון בשם "מחקרים ופעולות של מכון בן צבי". במסגרת עבודתו במכון בן צבי כתב את הפרקים: "השלטון העותמאני בארץ 1516—1805", ו"הרקע המדיני כבית ומחוצ; הקיסרות הכושלח" (המאה הי"ט) לספרו של הנשיא המנוח י. בן צבי, "ארץ ישראל ויישובה בימי השלטון העותמאני", ירושלים תשט"ו. כמו"כ פירסם בשנים אלה מאמרים על ארץ ישראל בתקופה העותמאנית. פרש מעבודתו הסדירה במכון בשנת תשי"ה, ובשנים הבאות כיהן בחור חבר הועדה האקדמית במכון בן צבי.

מנהל המחלקה לעניני המוסלמים והדרוזים

שר הדתות הראשון של מדינת ישראל, הרב י. ל. הכהן מימון, שהכירו והוקירו עוד לפני הקמת המדינה, מינהו באבנוסט 1948 כמנהל המחלקה לעניני המוסלמים והדרוזים במשרד הדתות, תפקיד שכהן בו עד אפריל 1962. עליו הוטלה גם הדרגה

לעניני השומרונים והקראים. את עיקר מאמציו הקדיש ליצירת מערכת יחסים מעשית ומשפטית תקינה בין המדינה ובין המוסלמים. הוא ראה בתפקיד זה שליחות לאומית, כשהמטרה היא להשיג יחסי אמון וכבוד הדדי בין המוסלמים והמדינה. היה עליו לבנות את התשתית למערכת זו. הוא שיקם את מוסדות הדת של המוסלמים, וגם דאג לחקיקה שתסדיר את מעמד הקאדים והמקומות הקדושים.

היה חבר הועדה לכמירת בנינים דתיים של המוסלמים בארץ, שהורכבה בנובמבר 1948 בראשותו של ידידו הדגול פרופ' ל.א. מאיר, מנחה לאמנות מוסלמית ולארכיאולוגיה של המזרח הקרוב, ובשיתוף עם האדריכל י. פינקרפלד. הועדה פעלה בעצם ימי המלחמה. בעקבות דו"ח הועדה שנמסר לשר הדתות בפברואר 1949, הוקצבו סכומים ניכרים לתיקונם של מסגדים, ומקומות קדושים אחרים למוסלמים. שנפגעו במהלך המלחמה. הפיקוח על הביצוע היה בידי פרופ' הירשברג.

הקים ארבעה בתי דין סרעים, ובראשם קאדים שמינויים הוכר בחוק בתי הדין הסרעים תשי"ד (1954), והודות לו הוסווה כשרם לזה של הדיינים היהודים, עוד בטרם אישרה זאת הכנסת בחוק הקאדים תשכ"א (1961). חוק זה, שבא להסדיר זכויותיהם ותובתיהם של הקאדים, את דרך מינויים ופרישתם, ואת השוואת מעמדם לזה של הדיינים היהודים, הוא פרי עמלו. כן דאג להרכיב בית דין שרעי לערעורים, שפעל החל מתשכ"ד.

בהתמדהו עם בעית הפיקוח על המקומות הקדושים למוסלמים, גרס שיש להוציאם מתחולת חוק נכסי נפקדים, ולהעבירם לידי המוסלמים שינהלום כנכסי הקדש (הוקף). בצורה עצמאית. דבר זה מצא את ביטוי בחוק נכסי נפקדים (תיקון מס' 3 תשכ"א).

טיפלו בעדה הדרוזית התבטא בכמה מיסורים. כבר בשנים הראשונות לאחר קום הכדינה השיג לעדה זו מעמד עצמאי בעניני נישואין, בהקינו ועדת ביקרת מורכבת מנכבדים דרוזים, שהיתה מעין בית דין בדרך, ושעסקה בפיקוח על מסדרי הנישואין ועל עניני המשפחה הדרוזית. הדרוזים הוכרו כעדה דתית מכת תקנת העדות הדתיות תשי"ו (1957), ומכוח חוק בתי הדין הדתיים הוקמו בתי דין לעדה הדרוזית. הודות למומחיתו ולידיעותיו באמונה הדרוזית ובתולדות העדה, הוזמן לכתוב מאמר עליהם בקובץ על הדתות במזרח התיכון, שיצא בקמברידג' ב-1969, וכן כתב את הערך דרוזים באנציקלופדיה בריטניקה המהדורה ה-15, שיצאה לאור ב-1974.

מאו כניסתו למשרד הדתות החל לעסוק גם בעריכה, עבודה שעסק בה עד סוף ימיו. בין השנים תש"ח—תש"י ערך שמונה חוברות בסדרה של "ספרית השבת" שיצאה ע"י המועצה למען השבת, שליד משרד הדתות.

עד להקמת המדינה התרכז עיקר התענינותו המדעית בקורות היהודים ותרבותם בחצי האי ערב. שנות ה-50 מעמידות בפניו נושאים חדשים: הערבים בארץ ישראל והישוב היהודי בארץ. ההתנגשות בין שתי שאיפות לאומיות על אותה כבדת אדמה דוחפת אותו, אולי בלא יודעין, לחקור תופעות משותפות למסורת היהודית והאסלא- מית בארץ, כגון: "מקומה של ירושלים בעולם המוסלמי", תש"ט, ועוד. דיעותיו

הקיפו תקופות וגושימים שונים הנוגעים לארץ ישראל, אולם בקצותיהם המזרחיים
ארץ ישראל בתקופה הערבית. הוא תיכנן ספר על נושא זה ורק עתה
במוסד ביאליק, אך לא זכה לבצע הכניחו.
היה פעיל בחברה לחקירת ארץ ישראל ועתיקותיה, וכהן כמזכיר
המנהל של החברה מתש"ז עד תשל"ג. בשנת תשל"ד נבחר לחבר כבוד של החברה
נטל חלק במערכת "ידיעות החברה לחקירת ארץ ישראל ועתיקותיה"
מהנדס הראשון (תשי"א) של ספר שנה של החברה, "ארץ ישראל וימינו"
בידיעת הארץ ועתיקותיה", הוא משתתף קבוע במאמרים, חב וכתב
הכרכים א-ה, וזכור מועצת המערכת של כרך יב. השתתף בהצגות ובימי
הנערכים מדי שנה בחול המועד סוכות בכינוסי החברה. ערך את העיתון
כנרות" תשי"א, (יחד עם ש. ייבין) וכן הקובץ "כל ארץ נפתלי", תשכ"ב
הרצאות שהושמעו בכינוס הארצי הכ"ד לידעת הארץ.
גילה בקיאות בתחומים רבים במדעי היהדות והאסלאם. ידיעותו נשקף במסגרת

כבר בפירוטו הראשון, הביאוהו לכתוב ערכים לאנציקלופדיה המסורתית
ערכים לאנציקלופדיה העברית הגדולה, בעיקר בנושאים הקשורים לארץ
באנציקלופדיה יודאיקה במהדורה האנגלית היה עורך המדורים: תולדות
בארצות האסלאם, אסלאם ויהדות, העולם המוסלמי, ערב. ארץ ישראל 400-500
ספרד המוסלמית ותימן, וכן כתב בעצמו למעלה מתשעים ערכים.
באיגוד העולמי למדעי היהדות, היה חבר הוועד המבין לקונגרס העולמי
תשל"ג, וכן ראש חטיבה יחד עם פרופ' ח. סמרוק, למפעלים בתחום מדעי היהדות
היה זה הקונגרס האחרון בו השתתף.

חוקר יהדות צפון אפריקה

בשנת תשי"ד חל מפנה בתחום מחקריו. אותה שנה הוציא לאור תרגום ומדעית
מדעית של הספר "חיבור יפה מהישועה" יצירתו הספרותית-אגדית של רב
נסים בן יעקב מקירואן, בן המחצית הראשונה של המאה הי"א. הספר שיצא בסדרה
"מקורות" של מוסד הרב קוק, הוא ראשון לשורה של מאמרים וספרים על יהדות
צפון אפריקה, שהופכת מעתה להיות ללב התענינותו המדעית והרגשית של רב
ימין; ולא בכדי נחשב הוא לגדול חוקרי תולדות היהודים בצפון אפריקה.
במסגרת למצוא מקורות חדשים ועלומים על יהדות זו, וכדי לפגוש אותה במקומות
משובתיה, להכיר אורחות חייה, יוצא הוא בשנת תשט"ו למסע בקהילות המגרב
מתוניסיה עד מארוקו. את רשמיו מסעו ופרטים שונים על היהודים שם בעבר ובהווה
מצבם החברתי, הכלכלי והחוקרי שלהם, תיאר בספרו "מארץ מבוא השמש", תשי"ו.
עיקר מחקריו בשנות ה-50 וה-60 על יהודי צפון אפריקה נסבו על ימי הביניים.
בין החשובים נציין את "מקומה של אפריקה הצפונית בימי הגאונים", שפורסם
בשני המשכים בכתב העת חורב, תשי"ט ותש"כ. במאמרים אלה סקר את הפרטים

פרופסור חיים זאב הירשברג ז"ל: תולדות חיים ומעשים

על מקומות משובתיהם של יהודי המגרב, עיסוקם הכלכלי וחלקם בסחר הודו,
כפי שמצטייר מממצאי הגניזה.
בשנת תש"כ השתתף בקונגרס הבינלאומי ה-25 של המורחנים שנערך במוסקבה,
בה נשא הרצאה בשם "המגרב בימי הביניים לאור מקורות ספרותיים יהודיים".
בנסייעתו למוסקבה ראה לא רק שליחות מדעית אלא גם משימה אנושית ויהודית.
את מר גורלם של יהודי רוסיה, ואת סכנת טמיעתם וערעורם לציון, רשם בתזכיר
לראש הממשלה ובשורת מאמרים בעתונות.
סיכום של מחקריו על יהודי המגרב וסקירה היסטורית רחבה על קורות יהדות זו
כינס בספרו בן שני הכרכים, "תולדות היהודים בצפון אפריקה מימי קדם ועד
ומגנו", תשכ"ה. בספר השתף ידיעותיו הרחבות במקורות עבריים, ערביים ואירופאיים.
על יצירה זו זכה בפרס ליב יפה. גם לאחר פירסום הספר, לא שקט, וחישש מקורות
נוספים שימשיכו את המהדורה האנגלית, בעיקר לגבי הזמן החדש. לשם בדיקת
התעודות הנוגעות ליהודי המגרב שבארכיון חברת כ"ח סמויניו וצולמו ע"י דידי
דוד ליטמן, יצא לאירופה. הוא תיכנן לעבד מחדש את הפרקים על יהודי המגרב
במאות ה-19-20 לאור תעודות אלה, אולם לא זכה. ראה רק בפירסום החלק
הראשון של התרגום לאנגלית (עד המאה ה-16) שיצא ע"י בריל ב-1974.

מורה ומדריך

בשנת תשי"ט הצטרף לסגל המורים באוניברסיטת ברא"ל, תחילה במשרת חלקית,
מתשכ"א כפרופסור חבר במסרה מלאת, ושנה לאחר מכן כפרופ' מן המניין. הורה
במחלקה לתולדות ישראל על קורות היהודים בארצות האסלאם ותרבותם, ועמד
בראש מחלקה זו עד תשכ"ה. בתשכ"ט נתמנה ראש קתדרה לתולדות ישראל על
שם הרב שוסטר. היה חבר בוועדות ובמוסדות שונים של האוניברסיטה, חבר ועדת
הספריה, ועדה להכניות לימודים, יו"ר ועדת המענקים והפרסים, חבר הסינאט, וזמן
קצר כיהן בתור רקטור. ערך את עשרת הכרכים הראשונים של ספרי השנה של
אוניברסיטה זו במדעי היהדות והרוח, החל בתשכ"ג. עמד בראש מכון ריבלין
לחקר תולדות היישוב הישן, וערך את הקובץ הראשון של המכון בשם "יד יוסף
יצחק ריבלין", שיצא בתשכ"ד. הקובץ השני של מחקרים בתולדות היישוב שיצא
במסגרת מכון זה ונערך על ידו הוא "ותיקין", תשל"ה.
בשנת תשכ"ח יסד את המכון לחקר היהדות במזרח ששם לו למטרה לעודד
ולהדריך חוקרים צעירים שיעסקו בתולדות היהודים במזרח. לאחר פרישתו מן
ההוראה בתשל"ב, הקדיש מומנו ביתר שאת למכון, ובעריכתו יצאו לאור כמה
פירסומים חשובים - ר' להלן, עמ' לג, לו-לז - וכן חמש חוברות מסדרת מפתחות:
עזרי מחקר, ביבליוגרפיות ומפתחות ללומדים ולחוקרים את תולדותיה של יהדות
המזרח.
הוא היה החוקר היתיד בארץ שהקים קתדרה ומכון לחקר היהודים במזרח,

ושהקדיש עמל כדי להדריך ולעודד בחומר וברוח תלמידים שיעסקו בנושא זה. חקר מורשתה של יהדות המזרח קבוע היה בכותל המזרח של לבו, ולקראת סוף ימיו הביע תרעומת גלויה על שאין עושים בארץ מספיק בתחום זה. התגלה לא רק כמורה ומדריך, אלא כמי שמגלה יחס אבהי כלפי תלמידיו, ודואג גם למצבם החומרי; יחסו לחבריו ולצעירים ממנו חברתי היה וידידותי, והיה מתיחס בכבוד כלפי כל נברא בצלם כקטון כגדול. כבוד הבריות היה כלל גדול בעיניו, ותמיד לחם את מלחמתם של החלשים והמקופחים. בשנות ה-20 נטה לציונות סוציאליסטית, אולם מאז עלייתו ארצה היה חבר "המזרחי". אהבתו לתנועת העבודה ולהתישבות החלוצית לא פגה. לאחר מלחמת ששת הימים כשהתארגנה התנועה לארץ ישראל השלמה — נטה אליה וחתם על כרוזים נגד נסיגה ובעד התישבות בכל שטחי ארץ ישראל. הירידה המוסרית שניכרה בארץ בזמן האחרון הציקה וכאבה לו, והיה רגיל להביע חרדתו לגורל המדינה.

למרות היותו איש אשכולות בעל ידע וענין במגוון של נושאים ביהדות ובאסלאם, התרכזו בשנים האחרונות בעיקר סביב שני נושאים: יהדות המגרב וחקירת ארץ ישראל. ואין זה מקרה שגם את הרצאתו האחרונה בטכס קבלתו את פרס בן צבי אור לוי שבט תשל"ו, על מפעל חייו, הקדיש לנושא: אהבת ציון וירושלים בקרב יהדות המגרב. לרגל קבלת הפרס באו אליו ידידים לברכו במוצאי שבת פ' בא, אור לט' שבט תשל"ו, וכדרכו קיבלם במאור פנים ורוחו היתה טובה עליו. אותו לילה החזיר נשמתו לבוראו.